

ВІДНОСИНИ ВЛАСНОСТІ І ТИПИ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

У статті розглянуті деякі проблемні аспекти відносин власності та типології економічних систем. Особливу увагу приділено критиці помилкових, на думку автора, підходів щодо класифікації форм власності та розмежування різних типів економічних систем.

Some problematic aspects of the property and the typology of economic systems are taken for consideration in this article. The particular attention is given to the criticism of the erroneous, in the author's opinion, ideas concerning the classification of property forms and different types of economic systems.

Ключові слова: власність, приватна власність, державна власність, командна економіка, ринкова економіка, змішана економіка.

Keywords: property, private property, state ownership, command economy, market economy, mixed economy.

Поняття власності асоціюється передусім з певного роду становленням людей до речей. Бути власником речі - значить мати можливість поводитися з нею на свій розсуд та за своїми бажаннями, або, коротко кажучи, мати владу над нею. Втім, за загальним визнанням, власність виражає не тільки відношення людей до речей, але й відносини між людьми з приводу речей. Те, що власник речі може поводитися з нею як зі своєю, означає, що для інших осіб, невласників, вона є чужою. Фундаментальне призначення власності полягає в тому, аби провести межу між «своїм» та «чужим».

Привласнення було б позбавлене сенсу, якби його об'єкти не були корисними для людей або існували б у необмеженій кількості. Проте для того, аби речі ставали об'єктом привласнення, замало наявності лише таких їх властивостей, як корисність та обмеженість. Необхідно також, щоб існувала суто технічна можливість їх привласнення. За приклад благ, які в тому числі і через брак такої можливості не є об'єктом привласнення, може слугувати повітря. І хоча у статті 13 Конституції України стверджується, що атмосферне повітря є об'єктом прав власності Українського народу, видається, що це твердження є скоріше суто декларативним, ніж таким, що відображає реальний стан речей.

На рис. 1 наведено класифікацію форм власності залежно від того, хто є суб'єктом привласнення. Суб'єктами виокремлених трьох основних форм власності - державної, комунальної та приватної - виступають відповідно держава, територіальні громади та фізичні і юридичні особи, крім випадку, коли останні є державними або комунальними організаціями. У свою чергу, приватна власність може мати форму або індивідуальної - у випадку, коли привласнення майна здійснюється однією особою, або ж спільної (групової) приватної власності - у разі, коли майно знаходиться у власності двох чи більше осіб.

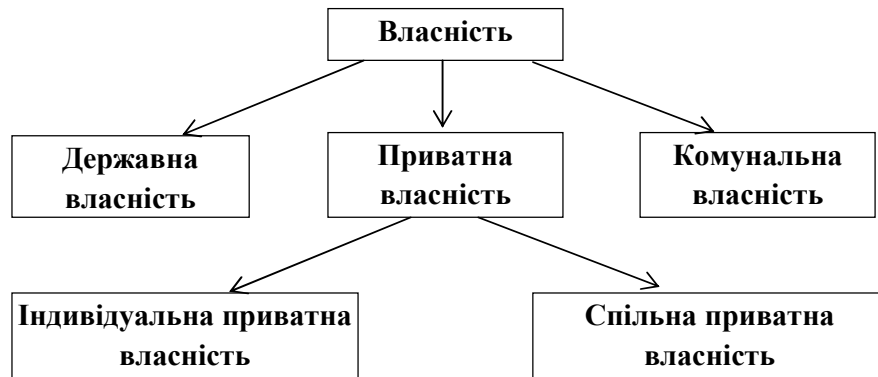

Рис. 1. Класифікація форм власності.

У зв'язку з наведеною класифікацією форм власності варто зазначити наступне. По-перше, було б помилковим розглядати комунальну власність як форму державної власності. Як це не дивно, але подібне помилкове розуміння комунальної власності закралося і в закон України «Про власність», у статті 31 якого зазначається: «До державної власності в Україні належать загальнодержавна (республіканська) власність і власність адміністративно-територіальних одиниць (комунальна власність)» [1, с. 141]. Справедливості ради зауважимо, що в подальшому цю помилку було виправлено і нині у законодавстві України комунальна власність розглядається не як форма державної власності, а як самостійна форма власності поруч з державною власністю. По-друге, не можна вважати коректною і класифікацію форм власності, яка передбачає виокремлення поруч з приватною колективною власністю. Зокрема, у тому ж законі «Про власність» стверджується: «Власність в Україні виступає в таких формах: приватна, колективна, державна» [1, с. 135]. Такий розподіл власності за видами був би позбавлений будь-якої логіки, якби не припускав ототожнення приватної власності з індивідуальною. А між тим приватною є не тільки індивідуальна, але й колективна власність. Адже ж не можна вважати спільну власність якоїсь групи осіб державною або комунальною власністю. Описану вище плутанину з колективною та приватною власністю можна зустріти і в Господарському кодексі України, автори якого в рамках класифікації підприємств залежно від форм власності поруч з приватними підприємствами виокремили і колективні підприємства [2, с. 66].

Нині мало хто сумнівається у тому, що найбільш ефективно використання ресурсів забезпечує приватна власність на них. Що більшою є кількість осіб, які спільно володіють ресурсом, то меншою мірою кожна окрема особа відчуває себе його власником. Відповідним є і ставлення чисельних співвласників до спільної власності, забезпечення її якнайкращого використання. У крайньому випадку, коли власником ресурсів є держава, люди ставляться до них радше як до чогось чужого, ніж свого. Відсутність зацікавленого у якнайкращому використанні ресурсів господаря і є тією фундаментальною вадою державної власності, яка наперед визначає її відносно неефективність.

Управління об'єктами власності є природною функцією їх власників. Проте нерідко власники здійснюють цю функцію не прямо, а опосередковано, наймаючи менеджерів. У результаті виникає колізія, відома у загальному випадку як проблема принципалів та агентів. Спеціалізуючись на виконанні певних функцій, агенти, як правило, краще обізнані у стані доручених їм справ, ніж принципали, що і дає їм змогу переслідувати власні інтереси на шкоду інтересам тих, на кого вони мали б працювати. Приміром, менеджери можуть спрямовувати діяльність керованих ними приватних підприємств у русло, яке забезпечує не стільки зростання прибутків їх власників, скільки зростання доходів самих менеджерів.

Здавалося б, проблема принципалів та агентів – чинник, здатний повністю нівелювати переваги приватної власності перед державною у сфері забезпечення ефективного використання економічних ресурсів. Адже за будь-яких обставин менеджери приватних підприємств є менш зацікавленими в їх ефективному функціонуванні, ніж їх власники. Та все ж є підстави припускати, що зайняті у державному секторі менеджери на загал продукують більшу неефективність, ніж менеджери, які працюють у приватному секторі. Й обумовлено це насамперед вже згаданою відсутністю у державному секторі зацікавленого в якнайкращому використанні ресурсів власника.

Крім тиску з боку власників, ще один чинник, який змушує менеджмент приватних підприємств діяти більш-менш ефективно, – можливість їхнього банкрутства, а отже, і втрати менеджерами своїх робочих місць. Для більшості державних підприємств загрози банкрутства не існує, що, звісна річ, не спонукає їх менеджерів до більш ефективної діяльності.

Відносини власності, й насамперед відносини власності на засоби виробництва, становлять основу економічного ладу суспільства. Це проявляється, зокрема, в тому, що вони визначають:

- організаційні форми діючих в економіці підприємств;
- механізм координації господарської діяльності;
- класову структуру суспільства.

Оскільки відносини власності на засоби виробництва є ключовим елементом будь-якої економічної системи, не дивно, що саме вони і слугують головним критерієм при розмежуванні різних типів економічних систем.

Економічна історія ХХ ст. позначена співіснуванням та суперництвом двох типів економічних систем: ринкової (капіталістичної) та командної (соціалістичної). Результатом змагання цих двох типів економічних систем став демонтаж у багатьох країнах світу соціалістичної системи господарювання та процес глибоких трансформацій капіталістичної системи господарювання.

Основними ознаками капіталістичної економіки як типу економічної системи є: (1) переважання приватної власності на засоби виробництва і (2) провідна роль ринку в координаційному механізмі господарювання. Як тип економічної системи капіталізм є антиподом соціалістичної економіки, основними відмінними рисами якої є: (1) переважання державної власності на засоби виробництва і (2) провідна роль державного директивного планування в координаційному механізмі господарювання.

Деякі економісти, як, наприклад, К. Р. Макконнелл та С. Л. Брю у своєму фундаментальному підручнику «Економікс», в якості альтернативи командної економіки розглядають не просто капіталізм, а так званий чистий капіталізм, з чим, на наш погляд, навряд чи можна погодитися [3, с. 47]. Якщо під чистим капіталізмом розуміти економічну систему, в якій держава жодним чином не втручається у господарські процеси, то тоді чистий капіталізм – це не більш ніж наукова абстракція, модель економіки, яка реально ніде і ніколи не існувала. Якщо ж під чистим капіталізмом розуміти, ринкову економіку, яка характеризується обмеженим втручанням держави у господарські процеси, то тоді протилежністю чистого капіталізму буде не командна економіка, а регульований капіталізм, - модель ринкової економіки, яка характеризується відносно значною економічною роллю держави [4].

Відштовхуючись від моделі чистого капіталізму, К. Р. Макконнелл та С. Л. Брю наголошують, що «всі реально функціонуючі економічні системи – це системи «змішані», і що «нашу економіку краще характеризувати як змішаний капіталізм» [3, с. 94,95].

Те, що всі економіки індустріально розвинутих країн світу, включно з економіками колишнього Радянського Союзу та країн колишнього Східного блоку, поєднують у різному співвідношенні елементи ринку та економічної діяльності держави і в цьому сенсі є змішаними, не викликає сумнівів. Викликає сумніви інше: доцільність акценту на цій обставині, який вільно чи не вільно відсуває на другий план відмінності між ринковими (капіталістичними) та командними (соціалістичними) економіками, як наприклад між економіками США та Радянського Союзу. Замість загострення уваги на відмінностях між різними типами економічних систем, наголос робиться на тому, що їх об'єднує.

Окремо слід сказати про характеристику зокрема економіки США як змішаної капіталістичної економіки. Якщо економіка США є змішаною капіталістичною (змішаною ринковою), то якою є економіка колишнього Радянського Союзу – змішаною соціалістичною (змішаною командною)? Якщо саме такою, то чому тоді на відміну від словосполучень «змішана капіталістична економіка» та «змішана ринкова економіка» словосполучення «змішана соціалістична економіка» та «змішана командна економіка» не вживаються?

Насправді економіка США була і залишається не змішаною капіталістичною, а капіталістичною (ринковою), тоді як економіка Радянського Союзу була соціалістичною (командною). Словосполучення «змішана капіталістична економіка» та «змішана ринкова економіка» є логічно некоректними, оскільки, як підкреслюють самі ж автори, що їх вживають, всі реально функціонуючі економіки є змішаними.

Автори ще одного популярного підручника з економічної теорії П. Самуельсон та В. Нордхаус виділяють дві альтернативні форми організації економіки: ринкову економіку, «в якій більшість рішень щодо виробництва і споживання приймається окремими особами і приватними підприємствами» та командну економіку, «коли всі важливі рішення щодо виробництва і споживання приймає уряд» і зазначають, що «жодне із сучасних суспільств не можна віднести повністю до однієї з цих крайностей ... всі країни є суспільствами зі змішаною економікою» [5, с. 32,33]. Такий підхід до розмежування різних типів економічних

систем видається правомірним, однак лише до твердження, що всі сучасні економіки є змішаними і що жодну з них не можна повністю віднести до ринкової чи командної економіки. Якщо ринкова економіка – це економіка «в якій більшість рішень щодо виробництва і споживання приймається окремими особами і приватними підприємствами», то, що заважає вважати ринковою зокрема економіку США. Чому її слід вважати змішаною економікою? Адже економіка США і є економікою, де «більшість рішень щодо виробництва і споживання приймається окремими особами і приватними підприємствами», а решта рішень - урядом. Це ж саме можна сказати і про сучасні економіки переважної більшості інших індустріально розвинутих країн світу. Про хибність критикованої точки зору свідчить і те, що автори підручника в одному місці кваліфікують економіку США як ринкову, а в іншому – як змішану економіку.

Ще один підхід до класифікації економічних систем ґрунтується на виділенні на одному полюсі командної економіки, в якій абсолютно всі рішення щодо виробництва і споживання приймаються державою, а на іншому – економіки вільного ринку, де держава не відіграє жодної ролі у розподілі економічних ресурсів. У цьому разі командна економіка та економіка вільного ринку розглядаються як суто теоретичні конструкції, натомість всі реальні економіки - як змішані, яким залежно від співвідношення ролі держави та ринків в організації економічного життя відводиться певне місце у спектрі між вказаними полюсами [6, с. 10 – 12; 7, с. 31].

Ми уже зазначали, що акцент на характеристиці реальних економік як змішаних, маскує глибокі відмінності в їх організації. Наявність таких відмінностей – підстава для розмежування різних типів економічних систем. Причому йдеться про виокремлення різних типів реальних економік, а не якихось фантомів на кшталт, з одного боку, економіки, в якій держава не відіграє жодної економічної ролі, а з іншого - економіки, в якій всі рішення приймаються державою. За визначенням, класифікація – це поділ об'єктів на групи за якоюсь взятою за її основу ознакою. Розміщення економік окремих країн у спектрі між найбільш одержавленими та найбільш ринковими - безперечно, корисний аналітичний прийом, але сам по собі він не означає їх класифікації у точному розумінні цього слова.

Література

1. Господарське законодавство України. – К.: Атіка, 2004.
2. Господарський кодекс України. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003.
3. Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. – Т.1. – М.: Республика, 1992.
4. Докладніше про ліберальну та регульовану моделі ринкової економіки див. Отрошко О.В. Основи економічної теорії. – К.: Знання, 2011, С. 44-46.
5. Самуэльсон Пол Э., Нордхаус Вильям Д. Экономика: 16-е изд.: М.: Вильямс, 2003.
6. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика: Пер. с англ. со 2-го изд. – М.: Дело, 1999.
7. Сломан Дж. Экономикс. 5-е изд. – СПб.: Питер, 2005.